

DARIUSZ JACEK OLSZEWSKI-STRZYŻOWSKI*

Działania w zakresie sportu, rekreacji i turystyki realizowane przez ośrodki pomocy społecznej w Polsce jako pomoc osobom wykluczonym – bezrobotnym

Streszczenie. Wykluczenie społeczne (ekskluzja) nie dotyczy jedynie braku zasobów materialnych oraz niezdolności do uczestnictwa w społeczeństwie konsumpcyjnym, ale obejmuje także niewystarczające i nierówne uczestnictwo w życiu społecznym, ekonomicznym, politycznym i kulturowym w wyniku braku dostępu do zasobów, dóbr i instytucji, ograniczenia praw społecznych i deprivacji potrzeb oraz dostępu do kultury. Wykluczenie społeczne jest zjawiskiem wielowymiarowym. Termin ten określa również sytuację, w której dana jednostka będąca członkiem społeczeństwa nie może normalnie uczestniczyć w działaniach obywatelskich, realizować w pełni swoich potrzeb, zainteresowań czy też podejmować aktywności fizycznej (rekreacyjnej, sportowej, turystycznej). Celem artykułu jest analiza działań w postaci projektów realizowanych przez ośrodki pomocy społecznej w Polsce (341 placówek) w zakresie sportu, rekreacji i turystyki (aktywności fizyczne), skierowanych do osób wykluczonych – bezrobotnych. Wyniki badań potwierdziły, że działania realizowane przez ośrodki w znaczący sposób mogą przyczynić się do włączenia tych osób w nurt życia społecznego oraz wzbudzenia w nich poczucia przynależności.

Słowa kluczowe: aktywność fizyczna, sport, rekreacja, turystyka, osoby wykluczone, ośrodki pomocy społecznej

Wstęp

Uczestnictwo osób wykluczonych (zmarginalizowanych) w podejmowanych przez ośrodki pomocy społecznej działaniach nie powinny ograniczać się tylko do dokształcania zawodowego (nauki zawodu), wsparcia społecznego czy socjalnego, ale mają ułatwiać podopiecznym udział w szeroko rozumianych aktyw-

* Akademia Wychowania Fizycznego i Sportu w Gdańsku, Wydział Turystyki i Rekreacji, Katedra Ekonomii i Marketingu, e-mail: jacek.olszewski63@gmail.com, tel. 600 232 740.

nościach kulturalnych i fizycznych (sport, rekreacja, turystyka). Aktywności te powinny być „dźwignią” wynoszącą osoby żyjące dotychczas na marginesie na poziom pełnego uczestnictwa w życiu społecznym (działania włączające). W dążeniu do zwiększenia udziału grup upośledzonych społecznie w przedsięwzięciach zapewniających różnorodne aktywności (w tym fizyczne) należy uwzględnić zwłaszcza argument dotyczący integracji społecznej, czyli poprawy pozycji społecznej osoby wykluczonej, oraz argument dotyczący zdrowia, czyli poprawy ich zdrowia fizycznego, psychicznego i duchowego.

Potwierdzeniem rozumienia znaczenia aktywności fizycznych w życiu osób wykluczonych jest wypowiedź duńskiego ministra do spraw socjalnych, który powiedział: „ważne jest, że ludzie będący w niekorzystnej sytuacji społecznej dzięki uprawianiu sportu i rekreacji stają się częścią życia społecznego na równi z wszystkimi innymi. Wiemy, że sport ma pozytywny wpływ na ludzi i może pomóc przełamać negatywne wzorce oraz stworzyć fundamenty dla nowego życia wielu ludziom”¹.

Niestety wciąż istnieje wiele barier uczestnictwa osób wykluczonych w takich aktywnościach. Mogą to być trudne warunki bytowe, uciążliwość życia codziennego, ograniczone zasoby fizyczne i finansowe oraz bariery psychiczne (np. wstyd, brak wiary we własne możliwości, obawa o akceptację środowiska). Jak wskazują badacze, „osoby w trudnej sytuacji społecznej nie uczestniczą powszechnie w sporcie i aktywnościach fizycznych, potwierdzając tym samym występowanie nierówności społecznych w tym zakresie” [Pedersen, Holst, David- sen i Juel 2012].

Wykluczeni z innych systemów społecznego uczestnictwa mogą znaleźć i faktycznie znajdują w aktywnościach warunki osobistego spełnienia. Nie znaczy to jednak, że uczestnictwo jest remedium na wszystkie ich problemy. Włączenie w życie sportowe, rekreacyjne czy turystyczne nie niesie przecież obietnicy rozwiązania problemów egzystencjalnych. Osoby takie pozostają na pozycji społecznie wykluczonych, mimo że odczuwają zmianę za sprawą podejmowanych aktywności (poprawa sprawności, kondycji, wzrost wiary we własne możliwości, otwartość na innych, zwiększenie poczucia przynależności do grupy).

1. Pojęcie wykluczenia społecznego

Najbardziej potoczne określenie to „margines społeczny”, które w następujący sposób zdefiniowano w *Słowniku języka polskiego*: „nieliczna i mało znacząca warstwa społeczna, składająca się z jednostek prowadzących pasożytniczy tryb życia,

¹ www.sm.dk [dostęp: 1.06.2017].

wykolejonych, naruszających przepisy prawa i normy współżycia społecznego; męty społeczne (ludzie o niewiadomym, podejrzanym sposobie zarobkowania, niskim poziomie moralnym, cechujący się brakiem kultury)” [Słownik języka polskiego 2010: 385]. W *Encyklopedii PWN* znajdujemy definicję marginesu: „grupa społeczna (relatywnie nieliczna) składająca się z jednostek o niskim statusie społecznym, których zachowania są sprzeczne z ogólnymi normami i zasadami współżycia i często mają charakter patologii społecznej” [Encyklopedia PWN 2006: 386], jak również w *Słowniku poprawnej polszczyzny*: „margines – wyrzucić kogoś na margines – wyłączyć kogoś ze społeczności, izolować, pozbawiać znaczenia [...] społeczeństwo – być, zostać, znaleźć się poza nawiasem społeczeństwa – zostać potępionym i odsuniętym od wszystkich” [Słownik poprawnej polszczyzny 2006: 383].

Stefan Czarnowski zauważa, że ludzie znajdujący się na „marginesie społecznym” to ci, których „zorganizowana społeczność traktuje jak darmożądów i natrętów, których pomawia przynajmniej o nieuzasadnione ambicje lub niedołęstwo, a częstokroć o różne zdrożności” [Czarnowski 2008: 47]. Natomiast według Marii Jarosz „marginalizacja i wykluczenie społeczne są jednym z ważniejszych wątków analiz socjologicznych ześrodkowanych na nierównościach społecznych, materialnych i edukacyjnych, dziedziczeniu statusu rodziny – i innych wymiarach syndromu nieprzystosowania” [Jarosz 2008: 10-11].

Anna Karwińska wskazuje, że „utrzymanie się nierówności społecznych, spychanie pewnych grup dosłownie na margines społeczeństwa było, i często jest stanem akceptowanym, postrzeganym nie tylko jako »naturalny«, ale również jako »słuszny«. Marginalizacja i wykluczenie społeczne występują we wszystkich praktycznie krajach: mogą dotyczyć różne grupy społeczne, a także jednostki usytuowane na różnych szczeblach drabiny społecznej. Najczęściej jednak marginalizacja wiąże się z biedą, ubóstwem, z powstawaniem trwałych nierówności społecznych wynikających z niejednakowego dostępu do możliwości zaspokajania potrzeb i z nierówności szans” [Karwińska 2007: 158]. Według autorki pojęcia „marginalizacja” i „wykluczenie społeczne” traktowane są jako niemal tożsame.

Tania Burchard, Julian Le Grand i David Piachuad wskazali na cztery obszary (aspekty), w których jednostka może podlegać wykluczeniu społecznemu:

- konsumpcja – niewystarczające dochody;
- produkcja – bycie bezrobotnym oraz niemożność podniesienia kwalifikacji umożliwiających znalezienie pracy;
- zaangażowanie polityczne – ograniczenie jej biernych lub czynnych praw wyborczych;
- integracja społeczna – niewchodzenie w kontakty z innymi członkami społeczeństwa [Burchard, Le Grand i Piachuad 1999: 229].

Wykluczenie społeczne oznacza izolację dobrowolną bądź, częściej, wymuszoną uwarunkowaniami zewnętrznymi (biedą, bezrobociem, odmiennym kolo-

rem skóry, religią, kalectwem, nieakceptowanym przez środowisko zachowaniem czy preferencjami seksualnymi, miejscem pochodzenia, wiekiem, stanem posiadania). Izolacja jednostek lub grup społecznych od zbiorowości czy instytucji współczesnego państwa utrwala podział na „naszych” i „obcych”, spychając na margines „nieprzydatności” coraz większe grupy ludzi.

Pojęcie wykluczenia społecznego odnosi się zatem do życia poza nawiasem praw i przywilejów społeczeństwa i dotyczy najczęściej grup ludności, które:

- żyją w niekorzystnych warunkach ekonomicznych (ubóstwo materialne),
- zostają dotknięte niekorzystnymi procesami społecznymi, wynikającymi z masowych i dynamicznych zmian rozwojowych (np. kryzysy gospodarcze, społeczne, konsumpcyjne),

- nie zostały wyposażone w kapitał życiowy zapewniający im: pozycję społeczną, odpowiedni poziom kwalifikacji, wejście na rynek pracy czy założenie rodziny,

- doświadczają przejawów dyskryminacji, kulturowych uprzedzeń oraz stereotypów,

- mają cechy utrudniające im korzystanie z powszechnych zasobów społecznych ze względu na niesprawności, uzależnienia, długotrwałą chorobę lub inne cechy indywidualne,

- są przedmiotem niszczącego działania innych osób, np. przemocy, szantażu, indoktrynacji, wykluczenia z grupy społecznej, stygmatyzacji.

Grupami społecznymi najbardziej narażonymi na wykluczenie społeczne są zwłaszcza osoby: niepełnosprawne, chore psychicznie, uzależnieni, długotrwale bezrobotni, opuszczający zakłady karne i poprawcze, kobiety samotnie wychowujące dzieci, ofiary patologii życia rodzinnego, osoby o niskich kwalifikacjach zawodowych, samotne starsze osoby, bezdomni, dzieci i młodzież ze środowisk zaniedbanych, imigranci oraz mniejszości narodowe.

Pojawienie się tego terminu było konsekwencją odkrycia, że w demokratycznych społeczeństwach, cieszących się względnym dobrobytem, część osób nie tylko nie korzysta z dobrodziejstw rozwoju gospodarczego, ale prawie nie uczestniczy w żadnych aspektach życia społecznego.

2. Zjawisko wykluczenia społecznego w Europie i w Polsce

Z roku na rok wciąż wzrasta w Europie grupa społeczna wykluczonych. Zadanie walki z tym zjawiskiem stoi przed wieloma państwami, instytucjami socjalnymi i wychowawczymi (np. szkołami) oraz organizacjami i stowarzyszeniami, ale także przed każdym z nas.

Coraz więcej krajów Unii Europejskiej nie jest wolnych od problemów wykluczenia, a ostatnie lata recesji gospodarczej (2009-2013) jeszcze tę sytuację pogłębiły. Ruth Lister uważa, że „pojęcie wykluczenia społecznego jest dzisiaj silnie obecne w dyskursie Unii Europejskiej, a walka z wykluczeniem była jednym z celów polityki społecznej określonych przez Traktat Amsterdamski z 1997 r. Na szczycie w Lizbonie w 2000 r. podpisano porozumienie dotyczące „otwartej metody koordynacji działań na rzecz społecznego włączania (inkluzyj)” [Lister 2005: 97]. Charles Gore i José B. Figueiredo wskazali że „wykluczenie społeczne występuje we wszystkich społeczeństwach, lecz ma różne znaczenie oraz przejawia się w różnych formach” [Gore i Figueiredo 1997: 97].

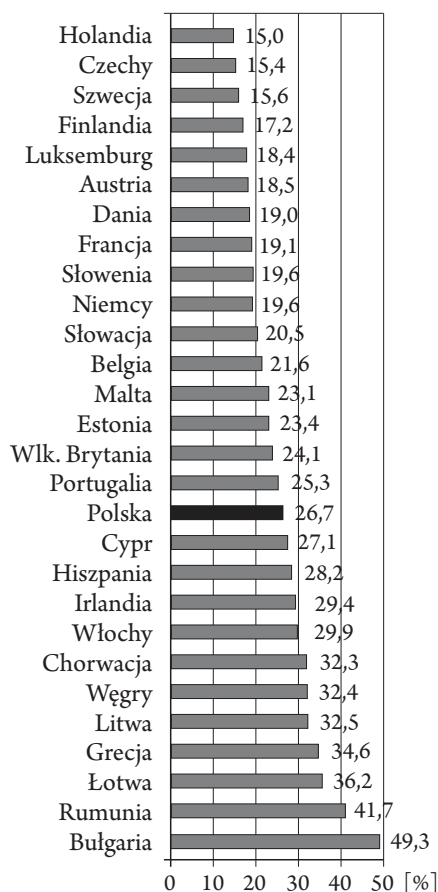
Opisane zjawisko dotyka dziś na świecie i w Europie nie tylko najuboższe kraje, ale również kraje o dotychczas „stabilnej polityce społecznej”. Jak zauważa Jesús Fernández Gavira, opisujący to zjawisko w Hiszpanii, „marginalizacja dotyczy tych procesów, które są ignorowane przez wiele jednostek i grup, i spycha na margines polityczny wielu ludzi ze względu na bezdomność, wiek, status zatrudnienia, język, umiejętności, rasę i religię. Grupy zmarginalizowane mają tendencję do nakładania się, grupa wykluczonych w jednej dziedzinie staje się nią także w wielu innych. Jednak każda z grup zmarginalizowanych ma swoją specyfikę i charakter. Zjawisko grup zmarginalizowanych jest stosunkowo nowym zjawiskiem w Hiszpanii i staje się jedną z najważniejszych cech charakterystycznych w zakresie transformacji społecznej (np. w aresztach, wśród imigrantów, osób ubogich, kobiet, narkomanów, młodzieży szkolnej). Należy podejmować w tym zakresie szybkie działania” [Fernández Gavira 2010: 44].

Również Unia Europejska podejmuje stosowne działania, które przyczyniają się do zwalczania społecznego wykluczenia. Już w 2000 r. przygotowano *Strategię integracji społecznej* (przyjętą przez kraje członkowskie UE które przygotowały narodowe programy działania, uwzględniające unijne wytyczne i wspólne cele, ale każdy kraj buduje swój program niezależnie), której głównymi celami są:

- ułatwienie dostępu do zatrudnienia oraz do środków, praw, dóbr i usług,
- zapobieganie ryzyku występowania sytuacji kryzysowych w życiu ludzi, które mogą doprowadzić do m.in. bezdomności, popadnięcia w zadłużenie, usunięcia ze szkoły,
- pomoc osobom niepełnosprawnym, mniejszościom etnicznym, imigrantom, dzieciom, jako najbardziej narażonym na wykluczenie, jak również regionom szczególnie narażonym na wykluczenie,
- podjęcie działań w celu mobilizacji odpowiednich instytucji rządowych, samorządowych, lokalnych, pozarządowych oraz partnerów społecznych do działania na rzecz integracji społecznej².

² www.europa.eu [dostęp: 1.06.2017].

Wykres 1. Zagrożenie ubóstwem w krajach Unii Europejskiej w 2014 r.



Źródło: opracowanie własne na podstawie Kowanda 2014: 41.

Na wykresie 1 zestawiono państwa europejskie zagrożone ubóstwem (dane dotyczą 2014 r.). Na tym tle przedstawiono pozycję Polski.

Polska na tle innych krajów UE znajduje się na 14. miejscu (na 27 analizowanych krajach europejskich) pod względem zagrożenia ubóstwem (26,7% populacji o dochodach poniżej 60% średniej dla danego kraju). Choć od 2008 r. w Polsce liczba zagrożonych ubóstwem lub wykluczeniem społecznym obniżyła się o blisko 1,3 mln osób, to zwiększyła się liczba zagrożonych ubóstwem o ok. 270 tys. Polska, mimo wyraźnej poprawy w zakresie warunków życia, wciąż należy do grupy krajów o wysokim poziomie zagrożenia ubóstwem.

W kraju obserwuje się niepokojący wzrost zjawiska wykluczenia spowodowany intensywnymi przemianami społecznymi i gospodarczymi. W wyniku pro-

cesu transformacji (w zakresie gospodarczym: od własności państwowej do własności prywatnej; od państwa centralnie sterowanego do państwa opartego na wzorcach demokracji liberalnej, otwartej gospodarki rynkowej; w zakresie społecznym: zmiany w strukturach społecznych), zmiany te nasiliły się niepokojąco w ostatnim czasie. Obserwuje się także zmniejszenie opiekuńczej roli państwa. W związku z tym wiele osób narażonych jest na efekt kumulacji wykluczenia i nie jest w stanie włączyć się w społeczeństwo, co skutkuje ich samomarginalizacją.

Zgodnie z Konstytucją RP wszyscy mamy zagwarantowane prawo do pełnego uczestnictwa w życiu społecznym naszego kraju. Konstytucja zakazuje dyskryminacji w życiu politycznym, społecznym czy ekonomicznym z jakichkolwiek powodów oraz zapewnia ochronę praw mniejszości narodowych i etnicznych. Mimo zapisów gwarantujących wszystkim równe prawa wiele faktów świadczy o tym, jak powszechne jest zjawisko wykluczenia i marginalizacji z życia wielu nowych grup społecznych.

W dokumencie rządowym pn. *Strategia Rozwoju Kapitału Ludzkiego 2020* określono priorytetowe kierunki interwencji w tym zakresie:

- zmiany w zakresie polityki publicznej kierowanej do młodej generacji (poprzez wspieranie transferu edukacji – kształcenie i szkolenie – zatrudnienie),
- zmiany w systemie świadczeń z systemu zabezpieczenia społecznego,
- poprawa efektywności aktywizacji zawodowej i rozwój usług oraz instrumentów rynku pracy poprzez podniesienie efektywności urzędów pracy,
- wzmocnienie potencjału oraz rozwój instytucji publicznych i niepublicznych działających w obszarze pomocy społecznej i integracji społecznej,
- rozbudowa narzędzi zapewniających osobom wykluczonym powrót na rynek pracy,
- ograniczenie skali wykluczenia (m.in. wśród dzieci, rodzin, osób starszych i niepełnosprawnych),
- integracja społeczna imigrantów i osób powracających z zagranicy,
- rozwój aktywnych, w tym innowacyjnych, form pomocy osobom zagrożonym lub wykluczonym,
- zapobieganie nowym typom wykluczeń społecznych, w tym wykluczeniu cyfrowemu i energetycznemu (ang. *fuel poverty*) [*Strategia Rozwoju...* 2013].

3. Metody inkluzji społecznej w Polsce

Jak zaznacza Ryszard Winiarski, „integracja społeczna oznacza proces formowania się zwartej społeczności, połączoną więzią stosunków nieantagonistycznych, w określonej zbiorowości społecznej. Ów proces dokonuje się m.in. przez powo-

ływanie do życia wspólnych instytucji, a nade wszystko kreowanie wspólnych wartości, wzorów działania, poglądów i interesów” [Winiarski 1999: 109]. Integracja społeczna obejmuje więc działania oparte na równości, demokracji, poszanowaniu różnorodności kulturowej i społecznej.

Jak piszą Andrzej Radziejewicz-Winnicki i Adam Roter, „przed konsekwencjami marginalności społecznej chronić mogą w pewnej mierze instytucjonalne działania systemu edukacyjnego i aktywności edukacyjnej, pod warunkiem że składałyby się one na racjonalną i w miarę efektywnie stymulowaną profilaktykę i kompensację społeczną” [Radziejewicz-Winnicki i Roter 2004: 35].

W dokumencie Ministerstwa Rozwoju Regionalnego wskazano także na to zjawisko, proponując jednocześnie działania naprawcze: „Szczególnego znaczenia w zakresie kapitału ludzkiego nabierają działania związane z włączeniem społecznym i ograniczaniem ubóstwa. Działania dotyczyć będą przede wszystkim osób trwale bezrobotnych, rodzin wielodzietnych, osób niepełnosprawnych. Wskazane są przede wszystkim programy integracji społecznej nastawione na likwidowanie deficytów jednostek oraz wspieranie ich potencjałów. W obszarze tym konieczne są także działania aktywizacyjne [...]. Programy powinny uwzględniać przede wszystkim potrzeby osób dotychczas wykluczonych (nie tylko materialne, ale również duchowe, poznawcze, aktywizujące itp.). Konieczne jest wzmocnienie tego rodzaju działań na wszystkich szczeblach krajowych (państwowych, regionalnych, a zwłaszcza lokalnych). Konieczne jest kontynuowanie działań ukierunkowanych na zwiększenie efektywności funkcjonowania publicznych instytucji pomocy i integracji społecznej” [*Programowanie perspektywy finansowej 2012*].

Głównymi adresatami działań pomocy społecznej (funkcjonującej na podstawie ustawy z dnia 7 czerwca 2016 r. o pomocy społecznej, Dz.U. poz. 930, z późn. zm.) są zwłaszcza: osoby korzystające ze świadczeń pomocy społecznej: osoby bezrobotne, osoby niepełnosprawne, rodziny z trójką i więcej dzieci oraz rodziny z dzieckiem niepełnosprawnym, osoby bezdomne.

4. Działania władz publicznych w zakresie przeciwdziałania wykluczeniu społecznemu

Państwo powinno podejmować kompleksowe działania w celu przeciwdziałania przyczynom wykluczenia społecznego, na rzecz pobudzania aktywności jednostek i różnych grup społecznych oraz zwiększania ich szans życiowych. Mają one zwłaszcza charakter programowy, regulacyjny, finansowy, organizacyjny i świadczeniowy. W polityce gospodarczej i społecznej można znaleźć liczne rozwiązania, które przygotowano z myślą o rozwoju wszystkich obywateli (np. polityka

gospodarcza, polityka zatrudnienia, polityka mieszkaniowa, polityka zdrowotna, polityka oświatowa). Aby zmierzyć się z tymi szczególnie trudnymi problemami, pomocą powinny służyć programy społeczne, poprzedzone wnikliwą analizą problemów i potrzeb społecznych osób wykluczonych. Takimi działaniami mogą być: dostęp do usług prawnych dla osób ubogich, polityka rynku pracy, ubezpieczenia społeczne, świadczenia rodzinne i alimentacyjne, szeroko rozumiana pomoc społeczna (zatrudnienie socjalne, spółdzielczość socjalna, rehabilitacja społeczna osób niepełnosprawnych, różnorodne działania prorodzinne podnoszące potencjał i znaczenie rodziny oraz motywujące do działania rodziny jako grupy, przeciwdziałanie przemocy w rodzinie, szkolenia w zakresie aktywizacji zawodowej, organizowanie zajęć pozalekcyjnych dla dzieci z rodzin patologicznych w celu rozwijania ich zainteresowań i umiejętności), tworzenie klubów integracji społecznej, promowanie wśród dzieci i młodzieży postaw społecznie pożądanych oraz propagowanie alternatywnych form spędzania wolnego czasu, organizowanie wyjść do muzeów, kina, teatru, na koncerty, imprezy sportowe, rekreacyjne, turystyczne oraz integracyjne).

Główny kierunek tej polityki społecznej to wsparcie ze środków publicznych organizacji pozarządowych, ośrodków pomocy społecznej oraz ułatwianie im dostępu do różnorodnych programów, które powinny mieć na celu przede wszystkim aktywizację osób zmarginalizowanych. Działania takie powinny być wzmocnione m.in. przez pozyskiwanie przez ośrodki funduszy europejskich. Na szczęście wiele ośrodków takie działania podejmuje.

5. Zadania i rola ośrodków pomocy społecznej w reintegracji społecznej osób wykluczonych

Misją współczesnych służb społecznych w Polsce jest zwłaszcza: troska o osoby, rodziny i całe środowiska lokalne doświadczające deprywacji i wykluczenia (np. z rynku pracy i innych obszarów życia społecznego). Chodzi zwłaszcza o to, by służby społeczne, kierując swoje działania, były w stanie umożliwić osobom zmarginalizowanym samodzielność życiową (np. w zakresie pełnienia ról w rodzinie, uczestnictwa w rynku pracy, wzmocnienia więzi społecznych, budowania tożsamości ze społecznością, kształtowania poczucia własnej wartości, wolności oraz budowania ich wiary w siebie i wzmocnienia samooceny). Ważną rolę do spełnienia w tym zakresie mają takie instytucje, jak: ośrodki pomocy społecznej, centra integracji społecznej, kluby integracji społecznej, biura aktywizacji bezrobotnych, firmy socjalne, grupy samopomocowe i spółdzielnie socjalne.

Ośrodki pomocy społecznej jako samodzielne jednostki gmin i miast funkcjonują zgodnie z ustawą z dnia 12 marca 2004 r. o pomocy społecznej (Dz.U. nr 64,

poz. 593). Placówki organizują swoją działalność merytoryczną i strukturę wewnętrzną w oparciu o uchwalane przez radę gmin lub miast statuty oraz regulaminy organizacyjne. Ich programy skierowane do wykluczonych realizowane są w różny sposób i z wykorzystaniem różnych narzędzi – dziś to nie tylko pomoc materialna, podnoszenie kwalifikacji zawodowych, wsparcie psychologiczne, ale także działania w zakresie kultury, aktywności fizycznych, rekreacji, sportu i turystyki.

W naszym kraju funkcjonują następujące rodzaje ośrodków pomocy: ośrodek pomocy społecznej (OPS), miejski ośrodek pomocy społecznej (MOPS), miejski ośrodek pomocy rodzinie (MOPR), miejsko-gminny ośrodek pomocy społecznej (M-GOPS), gminny ośrodek pomocy społecznej (GOPS). W dalszej części na określenie tych ośrodków będzie używany ogólny termin „ośrodki pomocy społecznej”.

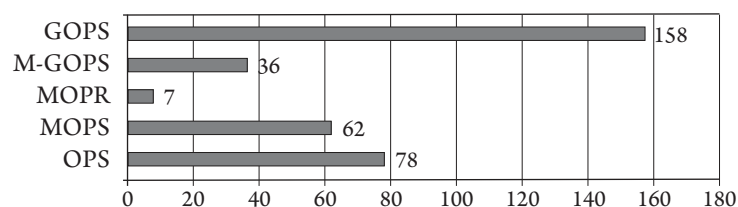
6. Organizacja badań własnych

Przeanalizowano programy wszystkich OPS działających na terenie całego kraju (2480 gmin), realizowane w latach 2008-2015 (w tym ze środków unijnych), skierowane do osób wykluczonych z zakresu m.in. aktywności fizycznej (sport, rekreacja, turystyka). Otrzymano odpowiedzi od 341 ośrodków. Dla pełniejszego obrazu znaczenia aktywności fizycznych dla osób wykluczonych (osoby bezrobotne) przeprowadzono wywiady z nimi (19 osób) i z pracownikami ośrodków (23 osoby). Wywiady odbyły się w styczniu i lutym 2016 r. w 18 OPS w kraju.

7. Wyniki

Na wykresie 2 przedstawiono zestawienie ośrodków pomocy społecznej, z których otrzymano odpowiedzi.

Wykres 2. Zestawienie ośrodków pomocy społecznej



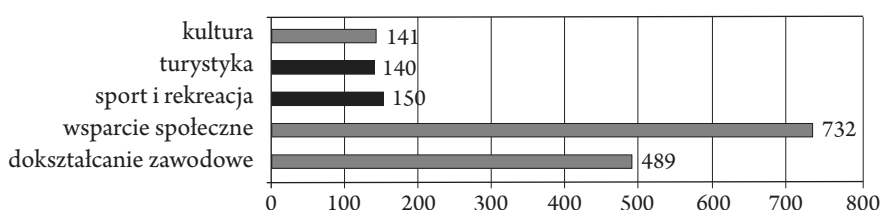
Źródło: badania własne (2017).

Otrzymano w sumie 341 odpowiedzi, najwięcej (158) z gminnych ośrodków pomocy społecznej, a najmniej z miejskich ośrodków pomocy rodzinie (7).

Programy podzielono ze względu na ich zakres na następujące grupy:

- wsparcie zawodowe: przywrócenie osobom wykluczonym, bez pracy statusu pracowniczego (m.in. organizacja kursów zawodowych, szkolenia doszkaldające),
- wsparcie społeczne: udzielenie pomocy materialnej oraz żywnościowej,
- sport i rekreacja: integracja społeczna, podniesienie zdrowotności oraz racjonalizacja zachowań w czasie wolnym (imprezy rekreacyjne i sportowe),
- turystyka: wzmocnienie wartości poznawczych i zdrowotnych (wycieczki turystyczne);
- kultura: wzmocnienie wartości poznawczych i estetycznych (wyjścia do kina, teatru, na wystawy, udział w wydarzeniach kulturalnych, np. wystawach fotograficznych).

Wykres 3. Programy tematyczne podejmowane w ośrodkach



Źródło: badania własne (2017).

Jak wynika z wykresu 3, ośrodki zrealizowały w latach 2008-2015 łącznie 1652 programów, najwięcej z zakresu wsparcia społecznego (732), dokształcania zawodowego (489), sportu i rekreacji (150) oraz turystyki (140).

Tabela 1. Zestawienie wszystkich realizowanych przez ośrodki programów w latach 2008-2015 z podziałem na zakresy tematyczne

Ośrodek	Dokształcanie zawodowe	Wsparcie społeczne	Sport i rekreacja	Turystyka	Kultura	Razem
OPS	124	160	52	47	56	439
MOPS	100	252	55	44	50	501
MOPR	19	40	6	1	3	69
M-GOPS	49	56	5	11	5	126
GOPS	197	224	32	37	27	517
Razem	489	732	150	140	141	1652

Źródło: badania własne (2017).

Najwięcej programów podjęły gminne ośrodki pomocy społecznej (517), a najmniej miejskie ośrodki pomocy rodzinie (69). Najczęściej zajmowano się w ośrodkach dokształcaniem zawodowym i wsparciem społecznym. Rządziej podejmowano programy związane ze sportem i rekreacją (najwięcej w MOPS) oraz turystyką (najwięcej w OPS).

Organizatorzy zajęć kierowali programy do wielu grup społecznych (tab. 2).

Tabela 2. Uczestnicy programów w latach 2008-2015

Ośrodek	Bezrobotni	Bezdomni	Mieszkańcy	Seniorzy	Rodziny	Dzieci, młodzież	Niepelnospawni	Razem
OPS	156	127	19	21	45	34	37	439
MOPS	191	131	11	18	62	48	40	501
MOPR	14	7	0	1	22	12	13	69
M-GOPS	54	13	3	7	20	15	14	126
GOPS	186	144	23	10	47	22	85	517
Razem	601	422	56	57	196	131	189	1652

Źródło: badania własne (2017).

Najliczniejszą grupę uczestników w programach stanowili bezrobotni (601 programów) i bezdomni (422), a najmniej programów zaoferowano seniorom (56).

W tabeli 3 zestawiono działania z zakresu „sport i rekreacja” oraz „turystyka” z podziałem na grupy odbiorców.

Tabela 3. Realizowane programy z zakresu „sport i rekreacja” oraz „turystyka”

Ośrodek	Bezrobotni		Bezdomni		Mieszkańcy		Seniorzy		Rodziny z dziećmi		Dzieci i młodzież		Niepełnosprawni		Razem	
	SiR	T	SiR	T	SiR	T	SiR	T	SiR	T	SiR	T	SiR	T	SiR	T
OPS	9	6	2	0	7	4	9	3	9	9	8	14	8	4	52	40
MOPS	8	8	6	4	4	5	8	13	10	11	10	6	9	11	55	58
MOPR	1	0	0	1	0	0	1	0	2	0	2	0	0	0	6	1
M-GOPS	0	2	0	0	0	1	0	3	2	4	2	1	1	7	5	18
GOPS	3	5	1	1	3	3	4	1	7	3	7	7	7	3	32	23
Razem	21	21	9	6	14	13	22	20	30	27	29	28	25	25	150	140

Źródło: badania własne (2017).

Jak wynika z tabeli, programów z zakresu sportu i rekreacji oferowano w sumie 150 (najwięcej dla rodzin z dziećmi – 30, najmniej dla bezdomnych – 9), natomiast z turystyki w sumie 140 (najwięcej dla dzieci i młodzieży – 28, a najmniej dla bezdomnych – 6).

Tabela 4. Zestawienie zajęć z zakresu sportu i rekreacji realizowanych w ośrodkach, z podziałem na uczestników

Rodzaj zajęć	Bezrobotni	Bezdomni	Mieszkańcy	Seniorzy	Rodziny z dziećmi	Dzieci i młodzież	Niepelnospawni	Razem
Zajęcia/imprezy sportowe (np. turnieje piłki nożnej)	11		5	3	4	11	3	37
Obozy sportowo-profilaktyczne					1	1		2
Rekreacja, rekreacja na powietrzu	3			2	1	1		7
Zajęcia rekreacyjno-sportowe (np. basen, siłownia, nauka pływania, nauka nurkowania, żeglarstwo, tai-chi, piłka siatkowa, gra w boule, gra w krykieta)	11	2	8	34	16	26	4	101
Zajęcia ruchowe, zabawy ruchowe				3	1			4
Zajęcia relaksacyjne				1			3	4
Gimnastyka, ćwiczenia gimnastyczne	1			10	1		1	13
Spotkania kulturalno-edukacyjno-rekreacyjne	4							4
Zajęcia terenowe	2					2		4
Spacery				25				25
Nordic walking	1			31		2		34
Festyny sportowe, imprezy integracyjno-sportowe z elementami zabawy	32		24	1	16	2	3	78
Pikniki rodzinne, pikniki integracyjne	29		16	8	11		3	67
Gra terenowa	4		4		4			12
Zajęcia fitness	1		2					3
Warsztaty taneczne, zajęcia muzyczne, taniec, breakdance	9		1	27		5		42
Nauka technik samoobrony	3					4		7
Sztuki walki (karate)					1	3		4
Sporty siłowe						2		2
Warsztaty bokserskie						1		1
Joga					1	2		3
Tenis stołowy				1		2		3
Szachy, warcaby	2							2
Bilard				1				1
Zdrowy styl życia (np. higiena, spędzanie czasu z dzieckiem, organizacja czasu wolnego, aktywne spędzanie czasu wolnego, zdrowie)	16	1	3	6	15	7	5	53
Razem	129	3	63	153	72	71	22	513

Źródło: badania własne (2017).

Następnie szczegółowo przeanalizowano oferowane programy, dzieląc je na rodzaje realizowanych w ośrodkach zajęć z zakresu sportu i rekreacji oraz turystyki (tab. 4 i 5).

Z tabeli 4 wynika, że zrealizowano najwięcej zajęć typu „zajęcia rekreacyjno-sportowe” (w sumie 101), „festyny sportowe, imprezy integracyjno-sportowe z elementami zabawy” (78), a najmniej „warsztaty bokserskie” (1). Najwięcej takich zajęć zrealizowano dla seniorów (153) i bezrobotnych (129), a najmniej dla bezdomnych (tylko 3). W sumie było tych zajęć 513.

Najwięcej zajęć z zakresu turystyki to: „wyjazdy integracyjne, integracyjno-edukacyjne, integracyjno-rekreacyjne” (118) oraz „wycieczki” (70). Najmniej było „wyjazdów szkoleniowo-turystyczno-rekreacyjnych” i „wyjazdów rekreacyjno-turystycznych” (po 1). Najwięcej z nich zorganizowano dla bezrobotnych

Tabela 5. Zestawienie zajęć z zakresu turystyki realizowanych w ośrodkach z podziałem na uczestników

Rodzaj zajęć	Bezrobotni	Bezdomni	Mieszkańcy	Seniorzy	Rodziny z dziećmi	Dzieci i młodzież	Niepełnosprawni	Razem
Wycieczki	19			30	10	4	7	70
Wycieczki edukacyjne, edukacyjno-przyrodnicze, edukacyjno-informacyjne	5		1	5	4	4	2	21
Wycieczki miejskie, zwiedzanie miasta	6	1	2	38	1	2	3	53
Wycieczki autokarowe	1				1			2
Wycieczki rowerowe	1			1	2		2	6
Wycieczki krajoznawcze	7		3		3	3		16
Wczasy				3				3
Wyjazdy rodzinne					10			10
Wyjazdy integracyjne, integracyjno-edukacyjne, integracyjno-rekreacyjne	53	2	23	1	22	6	11	118
Wyjazdy rekreacyjno-turystyczne						1		1
Wyjazdy szkoleniowo-turystyczno-rekreacyjne						1		1
Wyjazdy kolonijne, półkolonie						5		5
Wypoczynek letni	1				2	2	1	6
Ferie zimowe						1		1
Obozy integracyjne					1			1
Turnusy rehabilitacyjne							5	5
Turystyka edukacyjna (np. zwiedzanie gospodarstw agroturystycznych)	1		1			1		3
Razem	94	3	30	78	56	30	31	322

Źródło: badania własne (2017).

(94) i seniorów (78), a najmniej dla bezdomnych (3). W sumie odbyły się 322 zajęcia.

Poniżej przedstawiono wypowiedzi osób wykluczonych (bezrobotnych) będących uczestnikami zajęć (19 osób), a także pracowników placówek odpowiedzialnych za realizację projektów (23 osoby). Wywiady przeprowadzono w okresie styczeń-luty 2016 r. w każdym ośrodku pomocy społecznej (18 placówek w kraju).

OPS Jędrzejów, pracownik ośrodka Anna: „Nie chcieliśmy prowadzić projektu tak sztapnowo i działać schematycznie, że przygotujemy ludzi tylko pod kątem rynku pracy w takim ścisłym znaczeniu, czyli kurs czy przekwalifikowanie, tego typu rzeczy, ale chcieliśmy objąć ich pomocą kompleksową i żeby były w tych działaniach także działania rekreacyjne i sportowe. Bo to naszym zdaniem pomaga się tym ludziom oderwać od takiej rzeczywistości, a druga rzecz, chcieliśmy, żeby uczestniczyli razem ze swoimi rodzinami, żeby im zaszczepić bakcyl takiego fajnego sposobu spędzania czasu wolnego, czy to przez sportowe zajęcia i konkurencje, czy właśnie rekreacyjne w formie wspólnych zabaw, wspólnych zajęć pozwalających poznać metody radzenia sobie ze stresem”.

Uczestniczka projektu Wioleta: „Tam były różne zajęcia, między innymi te ruchowe, bardzo fajna sprawa. Jak na przykład na tych relaksacyjnych to można na przykład jakoś tak wyciszyć się, nauczyć się, jak można się zrelaksować. A te wyjazdy z rodziną i te zajęcia ruchowe były, to też było super. Można było wtedy z dziećmi coś zrobić, bo normalnie to w domu nie ma czasu na to, żeby się zatrzymać, a tam było coś wspólnie robionego. Jedno przy drugim się otwiera, jest śmiech, jest zabawa. Na początku jak przyszłam do projektu, to robiłam to dla dzieci, dla rodziny, ale później sobie uzmysłowiłam, że zmianę muszę rozpocząć od siebie”.

OPS Libiąż, pracownik ośrodka Ewelina: „Co roku te działania sportowe, rekreacyjne, turystyczne poszerzamy [...] gdzie były środki unijne, to tych działań było więcej, bo więcej było wycieczek, więcej było pikników, a w trakcie tych pikników ten program sportowy był bardziej rozbudowany i było tych zajęć więcej [...]. Bo teraz na przykład mamy zajęcia fitness, zajęcia ruchowe albo zajęcia relaksacyjne, to na początku w 2008 roku takich zajęć chyba nie udało się zorganizować, bo ludzie sceptycznie by do tego podchodzili, trzeba by ich wtedy bardzo mocno do tego przekonywać, a dziś chętnie się do tego angażują. Kiedyś o tym nie myśleli, a teraz chyba już po tych kilku latach działań to się ludzie przełamali”.

Uczestniczka projektu Ilona: „Dowiedziałam się że ten projekt jest i że chodzi na ten nordic walking i fitness. No i zaczęłam brać w tym udział i się otwierałam. Bardzo mi się to spodobało, bo i właśnie chciałam, żeby moje dzieci z tych różnych ofert korzystały. No jak jakaś wycieczka była czy do stadniny koni, no to brałam wtedy dzieci. No na przykład moja córka dzięki temu na koniach zaczęła

jeździć i przełamała ten strach, a jest raczej dzieckiem trudnym [...]. Zajęcia z kijkami są fajne teraz, bo jest tam instruktor i tam jest bardzo zgrana grupa, i jest to fajne. Są różne trasy, są różne rajdy, różne wyjazdy i jest to tak fajnie zorganizowane, i to mnie po prostu to wciągnęło i grupę tak samo [...]. Jestem aktywna pod tym względem, bo mam dwójkę dzieci, no i też finanse są ograniczone, ale starałam się dzieci w różne punkty zabierać czy tutaj do Ośrodka. Wtedy ta aktywność wzrasta też przez dzieci i wchodzi się w te aktywności [...]. I na przykład teraz to ja mam dużo problemów, bo rozstałam się z mężem i jest ten okres taki ciężki, ale widzę, że te problemy narastają, to ja wtedy właśnie idę na te kije i widzę wtedy, że naprawdę człowiek wtedy odpoczywa, dotlenia się mózg, inaczej się pracuje, spotyka się człowiek z ludźmi, i to jest na pewno bardzo ważne [...]. Bo ten udział w projektach to mi dużo dał, bo otwierałam się przede wszystkim na ludzi, inna jestem zupełnie, bo poznaję jakichś innych ludzi i naprawdę dużo mi to daje pewności siebie”.

OPS Trzebinia, pracownik ośrodka Izabela: „W ramach zajęć rekreacyjnych, turystycznych i sportowych to mieli wyjazdy na wycieczkę do Wisły, mieli zajęcia na basenie w ramach spędzania czasu wolnego i chętnie w tym brali udział. Niektóre panie to nawet nie pamiętały, kiedy ostatni raz były na basenie. Był też nordic walking i spacer po lesie [...]. Mówili, że gdyby tych problemów finansowych nie mieli, toby chętnie coś uprawiali. Ogólnie to bardzo zadowoleni byli i chcieli, żeby więcej tych zajęć było. Zwłaszcza żeby było więcej zajęć sportowych, aby były wyjścia na basen, kijki, gra w badminton, gra w tenisa stołowego, aerobik dla kobiet. Bardziej chętnie grupowo by uczestniczyli w tych zajęciach niż indywidualnie, bo gdyby indywidualnie mieli pójść, to mieliby z tym problem”.

Uczestniczka projektu Katarzyna: „Chętnie przychodziłam. Na początku się bałam, ale potem już nie, bo poznałam dużo ludzi fajnych, bo zaczęliśmy tak wszyscy opowiadać o sobie. Bo wszyscy się otwierali i mieliśmy wspólne tematy. Ja też bardziej otwarta jestem w kontaktach. Raczej każdy mówił, że jest fajnie i chce chodzić. Mieliśmy wycieczkę do Wisły i chętnie pojechałam na nią z dziećmi, bardzo fajnie było, bo mogliśmy coś z dziećmi zwiedzić, byliśmy w kinie, potem w McDonalddie i dzieci były zadowolone. Tak normalnie to nie jeżdżę na takie wyjazdy, ja bardzo chętnie, tylko nigdy funduszy nie było, a ja wszystko dla dzieci chcę robić. I chciałabym być wzorem dla swoich dzieci, jakieś spacerować na przykład. A fajnie było w tym projekcie, bo chciałam coś zobaczyć innego. Mieliśmy tu na miejscu w ośrodku zajęcia ruchowe i ćwiczenia fizyczne. Świetnie było, bo dużo śmiechu było. Ja we wszystkich prawie zajęciach brałam udział, bo rozerwać się można było, trochę ruchu i w ogóle. Był basen i kijki. Po tym projekcie zaczęłam biegać, a wcześniej nie biegałam”³.

³ Wywiady przeprowadzone przez autora.

Podsumowanie

Misją służb społecznych w Polsce (w tym ośrodków pomocy społecznej) jest zwłaszcza: troska o osoby, rodziny i całe środowiska lokalne doświadczające deprivacji i wykluczenia (z rynku pracy i innych obszarów życia społecznego). Chodzi o to, by poprzez oferowane działania ośrodki były w stanie umożliwić osobom zmarginalizowanym samodzielność życiową (np. w zakresie pełnienia ról w rodzinie, uczestnictwa w rynku pracy, wzmacniania więzi społecznych, budowania tożsamości z daną społecznością, kształtowania poczucia własnej wartości). Programy skierowane do wykluczonych realizowane są w różny sposób i z wykorzystaniem różnych narzędzi (pomoc materialna, podnoszenie kwalifikacji zawodowych, wsparcie psychologiczne, działania w zakresie kultury i aktywności fizycznych).

Zebrane dane upoważniają do sformułowania następujących wniosków:

1. Ośrodki zrealizowały w latach 2008-2015 łącznie 1652 programów, najwięcej z zakresu wsparcia społecznego (732), dokształcania zawodowego (489), sportu i rekreacji (150) oraz turystyki (140).

2. Najczęściej proponowano programy z zakresu dokształcania zawodowego i wsparcia społecznego, rzadziej natomiast związane ze sportem i rekreacją (najwięcej w MOPS) oraz turystyką (najwięcej w OPS).

3. Najliczniejszą grupę uczestników w programach stanowili bezrobotni (601 programów) i bezdomni (422), a najmniej liczną seniorzy (56).

4. Programów z zakresu sportu i rekreacji zaoferowano w sumie 150 (najwięcej dla rodzin z dziećmi – 30, najmniej dla bezdomnych – 9), a z zakresu turystyki 140 (najwięcej dla dzieci i młodzieży – 28, najmniej dla bezdomnych – 6).

5. W programach z zakresu sportu i rekreacji (w sumie 513) najwięcej było zajęć rekreacyjno-sportowych (101), zaś najmniej warsztatów bokserskich (1). Najwięcej takich zajęć przygotowano dla seniorów (153), a najmniej dla bezdomnych (tylko 3).

6. W programach z zakresu turystyki (w sumie 322) najwięcej było wyjazdów integracyjnych, integracyjno-edukacyjnych, integracyjno-rekreacyjnych (118), a najmniej wyjazdów szkoleniowo-turystyczno-rekreacyjnych (1). Najwięcej z nich przygotowano dla bezrobotnych (94), a najmniej dla bezdomnych (3).

Jak wskazano wyżej, opierając się na ograniczonej liczbie wypowiedzi bezrobotnych, podejmowanie przez nich różnorodnych aktywności fizycznych może przyczynić się do poprawy ich dobrostanu życiowego oraz zmiany wartości swojego życia. Jak wiadomo, istnieje wiele wartości, do których odwołuje się człowiek, podejmując aktywność ruchową: zdrowie, wartości emocjonalne, socjometryczne, estetyczne, intelektualne, przyjemnościowe, prestiżowe [Żukowska 1990: 26-27]. Dostrzeganie przez wykluczonych swoich potrzeb w tym

względnie (często po raz pierwszy w życiu) kształtuje społeczne postawy troski o zdrowie, swój wygląd, sprawność, akceptację społeczną. Zaspokojenie tych potrzeb wyzwala chęć dalszego działania, w tym uczestnictwa w aktywnościach sportowych, rekreacji, turystyce, a tym samym pragnienie bycia akceptowanym przez ogół oraz potrzebę bycia włączonym w ogólnospołeczny ład.

Na podstawie wypowiedzi wykluczonych (a także pracowników ośrodków pomocy) można zauważyć znaczące zmiany, jakie dokonały się za sprawą ich uczestnictwa w programach obejmujących zajęcia z zakresu sportu, rekreacji czy turystyki. Zakładając, że celem programów zajmujących się społecznym wykluczeniem pozostaje stworzenie okoliczności, w których grupy zmarginalizowanych i pokrzywdzonych mogłyby wchodzić w interakcje z innymi grupami społecznymi, istotne jest, czy społeczny kontekst dostarczał nie tylko poczucia łączności, ale co ważniejsze – poczucia przynależności.

Wykazano, że zjawisko sportu, rekreacji i turystyki jako społecznej „dźwigni” osób pokrzywdzonych jest ściśle związane z teorią kapitału społecznego i znajduje odzwierciedlenie w coraz liczniejszych inicjatywach ośrodków pomocy społecznej.

Literatura

- Burchardt T., Le Grand J., Piachaud D., 1999, Social Exclusion in Britain 1991-1995, *Social Policy and Administration*, 33(3), 227-244.
- Czarnowski S., 1956, *Ludzie zbędni w służbie przemocy*, w: idem, *Dzieła*, t. 2, Warszawa: PWN.
- Encyklopedia PWN*, 2006, Warszawa: WN PWN.
- Fernández Gavira J., 2010, Working with marginalized groups in Spain using physical activity and sport, EASS 2010 PORTO „A social perspective on: sport, health and environment”, *Revista portuguesa de ciencias do desporto*, 10(1), 44.
- Gore C., Figueiredo J.B., 1997, *Social Exclusion and Anti-Poverty Policy: A Debate*, ILS i UNDP.
- Jarosz M., 2008, Obszary wykluczenia w Polsce, w: *Wykluczeni – wymiar społeczny, materialny i etniczny*, Warszawa: Instytut Studiów Politycznych PAN.
- Karwińska A., 2007, *Odkrywanie socjologii*, Warszawa: WN PWN.
- Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r., Dz.U. nr 78, poz. 483 z późn. zm.
- Kowanda C., 2014, Ranking dobrobytu narodów. Co nas napędza, co nas hamuje, *Polityka*, 21, www.polityka.pl/tygodnikpolityka/rynek/1580283,1,ranking-dobrobytu-narodow.read [dostęp: 1.06.2017].
- Lister R., 2005, *Poverty*, Cambridge: Polity Press.
- Pedersen V., Holst M., Davidsen M., Juel K., SUSY Udsad 2012, www.si-folkesundhed.dk [dostęp: 1.06.2017].

- Programowanie perspektywy finansowej 2014-2020 – uwarunkowania strategiczne, 2012, Warszawa: Ministerstwo Rozwoju Regionalnego.
- Radziejewicz-Winnicki A., Roter A., 2004, *Ryzyko transformacyjne nowego ładu społeczno-edukacyjnego*, Katowice: Wyd. ŚWSZ.
- Słownik języka polskiego*, 2010, Warszawa: WN PWN.
- Słownik poprawnej polszczyzny*, 2006, Warszawa: WN PWN.
- Strategia Rozwoju Kapitału Ludzkiego 2020*, przyjęta przez Radę Ministrów dnia 18 czerwca 2013 r., Monitor Polski, poz. 640.
- The Ministry of Children, Gender Equality, Integration and Social Affairs, www.sm.dk, [dostęp: 1.06.2017].
- Uchwała Rady Ministrów nr 165 z dnia 12 sierpnia 2014 r. w sprawie przyjęcia programu pod nazwą „Krajowy Program Przeciwdziałania Ubóstwu i Wykluczeniu Społecznemu 2020. Nowy wymiar aktywnej integracji”, Monitor Polski, poz. 787, z załącznikiem do uchwały: Krajowy Program Przeciwdziałania Ubóstwu i Wykluczeniu Społecznemu 2020. Nowy wymiar aktywnej integracji. Ministerstwo Pracy i Polityki Społecznej, Warszawa, sierpień 2014.
- Ustawa z dnia 12 marca 2004 r. o pomocy społecznej, Dz.U. nr 64, poz. 593.
- Ustawa z dnia 7 czerwca 2016 r. o pomocy społecznej, Dz.U. poz. 930 z późn. zm.
- Winiarski M., 1999, Integracja społeczna, w: *Elementarne pojęcia pedagogiki społecznej i pracy socjalnej*, red. D. Lalak, T. Pilch, Warszawa: ŁOŚ GRAF.
- www.europa.eu [dostęp: 1.06.2017].
- www.si-folkesundhed.dk [dostęp: 1.06.2017].
- Żukowska Z., 1990, Aktywność ruchowa i jej zdrowotno-profilaktyczne walory a styl życia współczesnego człowieka, *Kultura Fizyczna*, 7/8, 26-27.

Sport, Recreation and Tourism Activities Conducted by Social Assistance Centers in Poland as a Way of Combating Social Exclusion of the Unemployed

Abstract. Social exclusion is not only associated with the lack of material resources and the inability to participate in the consumer society, but also includes insufficient and unequal participation in social, economic, political and cultural life, as a result of limited access to resources, goods and institutions, leading to the deprivation of social and cultural needs. Social exclusion is a multidimensional phenomenon. This term also refers to a situation in which a member of society cannot normally participate in civic activities, satisfy their needs, interests or participate in activities, such as recreation, sport and tourism. The aim of the article is to analyse activities organised by social assistance centres in Poland in the field of sport, recreation and tourism for the benefit of socially excluded persons. The study confirmed that such actions can significantly contribute to the inclusion of such persons in the normal course of social life and give them a sense of belonging.

Keywords: physical activity, sports, recreation, tourism, socially excluded persons